

**Ольга Василькова,
Василь Васильков**

ПРОФЕСІЙНІ КРИЗИ ВЧИТЕЛІВ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

У статті представлено окремі результати емпіричного дослідження рівня вираженості того чи іншого виду професійних криз, які переживають учителі в умовах сучасного освітнього простору.

Ключові слова: професійна криза, види криз, професійна самоактуалізація.

In the present article there were represented the independent results of empiric research of an intensity level of one or another kind of professional crisis experienced by teachers in conditions of up-to-date educational scope.

Key words: professional crisis, kinds of professional crises, professional self-realization.

В умовах модернізації освіти, яка покликана осучаснити освітянську діяльність з огляду на інноваційність й перманентну вмотивовану змінність усіх сфер життя українського народу, зростає потреба у професійній підготовці вчителя, здатного і бажаючого творити і сприймати зміни та нововведення, долати постійні ускладнення професійної діяльності, спроможного готувати до життя «інноваційну людину» (за В.Г. Кременем), яка «озброєна» потужним особистісним потенціалом щодо подолання криз свого особистісно-професійного становлення тощо [1; 4; 5; 7; 8; 10; 14; 15; 17].

Відповідаючи на виклики суспільства щодо професійної педагогічної підготовки, не можна ігнорувати той факт, що ситуація глобальної системної кризи, у полоні якої опинилося українське суспільство, здійснюючи вплив і на майбутнього вчителя, загострює його особистісні кризові переживання і посилює особистісну потребу в набутті психологічної компетентності щодо подолання професійних криз (які є невід'ємною психологічною характеристикою динамічного процесу професійного становлення особистості). Тому у проблематиці професійної педагогічної підготовки проблема формування психологічної компетентності майбутніх учителів щодо подолання криз свого професійного становлення набуває особливої значущості.

Значною перешкодою на шляху вирішення зазначеної проблеми є вкрай недостатня база емпіричних даних, отриманих в ході наукового вивчення психологічних особливостей криз професійного становлення вчителів в умовах сучасного освітнього простору, що пов'язано, перш за все, з надзвичайною складністю таких досліджень. Між тим, наявність та аналіз

подібного роду емпіричних матеріалів багато в чому зумовлює рівень і якість не тільки вивчення зазначеної проблеми (відносно наявності криз у професійному житті вчителя, визначення факторів, обумовлюючих їх появу, змінювань у смислових структурах професійної свідомості, що відбуваються під впливом кризових переживань, тощо), але й адекватність засобів надання психологічної допомоги стосовно подолання кризового стану, вибору стратегій виходу з кризових ситуацій та цілеспрямованого формування психологічної компетентності майбутнього вчителя щодо подолання криз свого професійного становлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що на існування криз у професійному становленні особистості вказують як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, зокрема Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, І.Д. Бех, І.В. Вачков, М.С. Глуханюк, Т.В. Зайчикова, Е.Ф. Зеєр, Л.М. Карамушка, Є.О. Клімов, Т.В. Кудрявцев, П.В. Лушин, С.Д. Максименко, А.К. Маркова, К.Г. Митрофанов, Л.М. Мітіна, М.С. Пряжников, В.А. Семиченко, Е.Е. Симанюк, О.Р. Фонарьов, Т.С. Яценко та інші. Вченими доведено, що на кожному з етапів професійного становлення існують специфічні критичні періоди, які розрізняються за змістом і у випадку «зупинки» на будь-якому з них обумовлюють відповідні особистісні деформації (Е.Ф. Зеєр, Є.О. Клімов, А.К. Маркова, В.А. Семиченко, Е.Е. Симанюк, О.Р. Фонарьов та ін.). Як зазначають дослідники, кризи посідають важливе місце в процесі професійного становлення особистості; вони є невід'ємною частиною засвоєння професійної діяльності; лише завдяки кризам можна вийти на якісно новий рівень особистісно-професійного становлення [1; 2; 3; 5; 9; 12, 14; 16]. Між тим, Е.Ф. Зеєр, К.М. Поливанова, Е.Е. Симанюк, О.Р. Фонарьов та інші вчені виокремлюють висхідну та низхідну лінії криз (або конструктивну і деструктивну їх складові) [6; 13; 17].

Згідно з концепцією Е.Ф. Зеєра, професійні кризи – це нетривалі за часом періоди (до одного року) кардинальної перебудови професійної свідомості, діяльності й поведінки особистості, змінювання темпу та вектора її професійного розвитку. Кризи призводять до переорієнтації на нові цілі, корекції та ревізії соціально-професійної позиції, підготовлюють зміну засобів виконання діяльності, ведуть до змінювання взаємовідносин з оточуючими людьми, а в окремих випадках – до зміни професії [6; 16].

Професійні кризи можуть бути зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами [6; 16]. Так, дослідниця психології педагогічної діяльності В.А. Семиченко, зокрема зауважує, що криза виникає і тоді, коли життєві обставини швидко та докорінно змінюються; саме такою принциповою зміною характеризується початковий період входження випускника педагогічного вузу в професійну діяльність. Нова система відносин, нові вимоги до діяльності зумовлюють необхідність змін і з боку молодого вчителя [14]. В.А. Семиченко підкреслює: «Учитель зможе зберегти у цих випробуваннях, оптимально використати і надалі розвинути свій потенці-

ал, знайти сили і можливості подолати внутрішню кризу, якщо хоча б у загальних рисах знатиме про ті «підводні камені» професійної діяльності, труднощі, що на нього чекають» [14, с. 4]. А.К. Маркова, досліджуючи процес професіоналізації з'ясувала, що кризи можуть відбуватися неодноразово на протязі всього життя; вони виникають на стику окремих періодів, на етапі переходу на нову посаду, при необхідності перекваліфікації тощо. Професійні кризи можуть бути викликані внутрішніми причинами. Вони виникають, коли старе в професійній праці вже не задовольняє, а нове ще не знайдене, або коли творчі знахідки працівника зустрічають зовнішній опір у професійному середовищі [9].

На підставі здійсненого аналітичного огляду літератури можна констатувати, що, як правило, дослідники виділяють нормативні та ненормативні кризи в професійному становленні особистості. Нормативні (або, як їх ще називають, нормальні, прогресивні) кризи є нормативним явищем, яке супроводжує процес професійного становлення особистості. В якості рушійних сил виникнення та розвитку цих криз одні науковці розглядають природне прагнення людини до самоздійснення, інші – включення у різноманітні соціальні відносини, треті – соціальну ситуацію, провідну діяльність і активність самого суб'єкта діяльності. Друга група криз має ненормативний, імовірнісний характер, вони не пов'язані з завершенням певного етапу професійного становлення. Причинами їх виникнення можуть бути події, які здатні раптово змінити долю людини (наприклад, неприємні ситуації у професійній діяльності, вимушене звільнення, перекваліфікація, перерва в роботі, втрата працездатності тощо) [6; 16; 17]. Між тим, існує й така точка зору, згідно з якою, «загальною назвою певних видів професійних криз є синдром «професійного вигорання» [15, с. 43]; окремими дослідниками «синдром емоційного вигорання» розглядається в якості одного з психологічних проявів кризи професійного розвитку особистості [11].

Загалом, звертає на себе увагу той факт, що кількість досліджень, безпосередньо присвячених психології криз професійного становлення вчителя, вкрай обмежена. Особливий теоретико-практичний інтерес представляють в цьому плані дослідження російських вчених Е.Ф. Зеєра та Е.Е. Симанюк [6; 16]. Науковцями зібрана значна база емпіричних даних і на підставі їх аналізу визначені психологічні особливості криз професійного становлення педагога як суб'єкта діяльності: виявлені види криз та фактори, які їх ініціюють; з'ясовані змінювання у смислових структурах професійної свідомості, що відбуваються під впливом кризових переживань; визначені стратегії виходу з криз професійного становлення. Отримані емпіричні дані стали основою для розробки психотехнологій щодо подолання криз і створення умов, сприяючих професійній самоактуалізації педагогів [6; 16]. Обмеженість подібної бази емпіричних даних стосовно сучасних українських педагогів утруднює процес цілеспрямованого формування

психологічної компетентності майбутніх шкільних учителів щодо подолання криз свого професійного становлення, що, в свою чергу, відбивається на їх подальшому професійному житті.

Отже, мета даної статті полягає у висвітленні окремих результатів емпіричного дослідження рівня вираженості того чи іншого виду професійних криз, які переживають учителі в умовах сучасного освітнього простору.

Для реалізації поставленої мети нами була використана психобіографічна анкета В.Г. Норакидзе в модифікації Е.Ф. Зеєра, Е.Е. Симанюк [16]. Використання зазначеної психобіографічної анкети дозволило нам вивчати особистість учителя не в штучних, лабораторних умовах, а в реальному потоці його професійного життя.

Дослідження було розпочато у 2006 році; за цей період в анкетуванні прийняли участь 1512 респондентів – учителів початкових та старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Контент-аналіз біографічних анкет 1512 респондентів дозволив нам виділити шість найбільш виражених видів криз професійного становлення сучасних учителів (табл. 1).

Таблиця 1

Кількість контент-аналітичних категорій, які названі у психобіографіях і характеризують професійні кризи вчителів

№ п/п	Ранг	Назва професійної кризи	Кількість контент-аналітичних категорій	Вираженість кризи (у % до кількості категорій опису криз, що зустрічаються)
1	I	Криза професійного вибору	478	20,6
2	II	Криза навчально-професійних орієнтацій	432	19,4
3	III	Криза професійних експектацій	411	18,3
4	IV	Криза професійного росту	374	16,5
5	V	Криза професійної кар'єри	327	15,0
6	VI	Криза ненормативна	249	10,2
Загальна кількість категорій			2271	100

При аналізі вираженості контент-аналітичних категорій, які характеризують професійні кризи вчителів, ми спиралися на концепцією професійного становлення особистості Є.Ф. Зеєра [3], згідно з якою до групи нормативних криз належать:

– криза навчально-професійних орієнтацій (обумовлена формуванням професійних намірів та їх реалізацією, або випадковими доленосними подіями);

– криза професійного вибору (обумовлена незадоволеністю професійною освітою, професійною підготовкою, або зміною соціально-

економічних умов);

– криза професійних експектацій (обумовлена труднощами професійної адаптації, незбігом професійних очікувань та реальної дійсності);

– криза професійного росту (обумовлена незадоволеністю можливостями посади, яку займає, кар'єрою, потребою в подальшому підвищенні кваліфікації, створенням сім'ї, погіршенням фінансових можливостей);

– криза професійної кар'єри (обумовлена стабілізацією професійної ситуації, незадоволеністю собою та своїм професійним статусом, ревізією «Я-концепції», новою домінантою професійних цінностей);

– криза соціально-професійної самоактуалізації (обумовлена незадоволеністю можливостями реалізувати себе в актуальній професійній ситуації, корекцією «Я-концепції», незадоволеністю собою та своїм соціально-професійним статусом, психофізіологічними змінами та погіршенням стану здоров'я, професійними деформаціями);

– криза втрати професійної діяльності (обумовлена виходом на пенсію, новою соціальною роллю, звуженням фінансових можливостей, психофізіологічними змінами та погіршенням стану здоров'я);

– криза соціально-професійної адекватності (обумовлена соціально-професійним старінням, втратою професійної ідентифікації, незадоволеністю життям).

Як видно з таблиці 1, найбільш значущими в професійному становленні сучасних учителів є кризи професійного вибору (20,6 %), навчально-професійних орієнтацій (19,4 %) та професійних експектацій (18,3 %). Деяко нижчий рівень вираженості криз професійного росту (16,5 %) та професійної кар'єри (15,0 %). Найменш значущою у професійному становленні вчителів виявилася ненормативна криза (10,2 %).

Отримані емпіричні дані свідчать про особливу гостроту емоційних переживань учителів на перших етапах свого професійного становлення. Саме тому цілеспрямовану психолого-педагогічну роботу з формування психологічної компетентності у подоланні професійних криз слід починати ще у вищому навчальному закладі, тоді, коли пошуки та помилки майбутніх учителів не впливають на учнів. Адже відомо, що вчитель має велику силу впливу на учнів за рахунок своєї психологічної компетентності у вирішенні як щоденних професійних завдань, так і складних, кризових випробувань. З огляду на виклики часу можна стверджувати, що тільки за умови сформованості такої психологічної компетентності майбутній вчитель буде здатний готувати до життя життестійку, життєздатну, життєтворчу, життєво компетентну особистість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
2. Василькова О.И., Васильков В.Н. Кризисы на жизненном пути молодежи: современное социально-психологическое измерение: Учеб.-метод. пособие. – Донецк: Каштан, 2006. – 362 с.

3. Василькова О.І. Сутнісні психологічні показники криз у професійному розвитку сучасного педагога // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – № 16 (40). – С. 192–199.
4. Василькова О.І. Сучасні проблеми психології криз професійного розвитку вчителя // Актуальні проблеми психології. Т. V: Психологія фізіологія. Психологія праці. Випуск 7 / За ред. С.Д. Максименка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2007. – С. 60–68.
5. Життєві кризи особистості: Наук.-метод. посіб: У 2 ч. / Ред. рада: В.М. Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков та ін. – К.: ІЗИН, 1998. – Ч. 1: Психологія життєвих криз особистості. – 356 с.
6. Зеер Є.Ф. Психология профессий: Учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
7. Кремень В.Г. Інноваційність і освіта // Моделі розвитку сучасної української школи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: СПБ Богданова А.М., 2007. – С. 9–14.
8. Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. Психологія особистості / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
9. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996. – 312 с.
10. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя: Учеб. пособ. – М.: Академия, 2004. – 320 с.
11. Петраш М.Д. Кризисы профессиональной жизни в контексте развития взрослых: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. – СПб., 2004. – 236 с.
12. Пряжников Н.С. Пряжникова Е.Ю. Психология труда и человеческого достоинства. – М.: Академия, 2005. – 216 с.
13. Поливанова К.Н. Психологический анализ кризисов возрастного развития // Вопросы психологии. – 1994. – № 1. – С. 61–69.
14. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2004. – 335 с.
15. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: Навч. посіб / За наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, Т.В. Зайчикової. – 2-е вид. перероб. та доповн. – К.: Міленіум, 2006. – 368 с.
16. Сыманюк Э.Э. Психология профессионально обусловленных кризисов: Монография. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 320 с.
17. Фонарев А.Р. Психологические особенности личностного становления профессионала. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2005. – 560 с.